Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

GILAM TURLARI,QASHQADARYO VOHASIDA GILAMNING O'ZIGA XOS RANGLARI VA NOMLANISHI

Raxmatova Mavjuda Uralovna
Qarshi davlat texnika universiteti
O'zbekiston tarixi kafedrasi tadqiqotchisi

Yulduz Ergashova Alimovna
Qarshi davlat texnika universiteti
O'zbekiston tarixi kafedrasi, t.f.d., prof.
https://doi.org/10.5281/zenodo.23204465

Qashqadaryo vohasida gilamdo'zlik qadimiy amaliy san'at turlaridan biri bo'lib, uning rivojlanishi vohaning tabiiy-geografik sharoiti, chorvachilik xo'jaligi, mahalliy etnik guruhlar va an'anaviy turmush tarzi bilan bevosita bog'liq holda shakllangan. Ayniqsa, vohaning tog' va tog'oldi hududlarida yashagan aholining qo'y junidan foydalanishi gilamchilikning xomashyo bazasini ta'minlagan. Zamonaviy tadqiqotlarda Qashqadaryo gilamdo'zligining lokal va etnik xususiyatlari to'qish uslubi, naqsh-bezaklari, ranglari, xomashyosi, iplarni bo'yash usullari hamda texnologik jarayonlarda namoyon bo'lishi qayd etilgan.[1] Gilamlarni texnologik jihatdan tukli va tuksiz guruhlarga ajratish mumkin. O'zbekiston an'anaviy gilamdo'zligiga oid manbalarda qisqa patli gilam, uzun patli julxirs va taqir gilam kabi turlar ajratiladi. Qashqadaryo hududida esa tuksiz gilamlarning arabi, gajari, terma, qoxma, taqir, qiz-gilam, oq-enli kabi ko'rinishlari mavjud bo'lgan.[2] Qashqadaryo vohasida gilamlarning nomlanishi faqat ularning texnologik xususiyatlarini emas, balki vazifasi, bezagi, shakli, etnik-madaniy muhiti va marosimdagi o'rnini ham ifodalagan. OAK materiallarida vohada tayyorlangan holi, yulduz, narpech, boshtiq, xon gilam, gilamxurjun, maschit gilam, sepgilam, joynamoz gilam, bo'sag'a gilam, beshik gilam, portret gilam, ipak gilam, otga ayil gilam kabi nomlar qayd etilgan. Bu holat Qashqadaryo gilamdo'zligi mahsulotlarining funksional jihatdan ham nihoyatda xilma-xil bo'lganini ko'rsatadi.[3] Qashqadaryo gilamlarining o'ziga xos rang xususiyatlari Qashqadaryo gilamdo'zligining badiiy xususiyatlarini belgilovchi asosiy jihatlardan biri — ranglar uyg'unligidir. Manbalarda Qashqadaryo va unga yaqin janubiy hududlar gilamlarida qizil rangning ustunligi alohida qayd etiladi. Gajari gilamlarda qizil rang asosiy rang sifatida namoyon bo'lib, geometrik va zoomorf shakldagi naqshlar shu rangli zamin bilan uyg'unlashtirilgan.[4]

Qiz gilam namunalari esa bu borada yanada aniq lokal xususiyatni ko'rsatadi. Qashqadaryo va Surxondaryo qo'ng'irotlari hamda laqaylari bilan bog'liq qiz-gilamlarning asosiy belgilaridan biri yorqin qizil fon hisoblanadi. Undagi naqshlar sakkiz qirrali medalyon, rombsimon shakllar, teng tomonli xochlar va qo'chqor shoxi kabi motivlardan tashkil topgan. Ayrim namunalarida oq-ko'k, qizil-ko'k, qizil-oq kabi ranglar qarama-qarshiligi qo'llangan. Kam uchraydigan oq fonli namunalar esa qizil-ko'k ranglar gammasida bajarilgan. Shunday qilib, Qashqadaryo gilamdo'zligida qizil rangni asosiy fon sifatida qo'llash, uni oq, ko'k yoki zangori ranglar bilan qarama-qarshi va uyg'un holda berish mahalliy gilamlarning muhim badiiy belgilaridan biri sifatida baholanishi mumkin. Biroq bu xususiyatni butun Qashqadaryo gilamlarining yagona rang tizimi sifatida emas, balki muayyan mahalliy guruhlar va gilam

turlariga xos xususiyat sifatida ko‘rsatish ilmiy jihatdan to‘g‘riroq bo‘ladi. Qiz-gilam va oy-gilam Qashqadaryo gilamdo‘zligining eng qiziqarli namunalari qatorida qiz-gilam (oy-gilam) alohida o‘rin tutadi. Tadqiqotlarda “qiz-gilam” Qashqadaryo va Surxondaryo qo‘ng‘irotlari hamda laqaylari tomonidan yaratilgan gilamlar guruhining shartli nomi sifatida izohlanadi. Uning nomi qizning turmushga chiqishi munosabati bilan tayyorlangan sep, to‘y pardasi yoki choyshab sifatidagi funksiyasi bilan bog‘lanadi. Qashqadaryo qo‘ng‘irot hunarmandlari orasida esa “oy gilam” atamasi ham ishlatilgani qayd etilgan. Uning markaziy kompozitsiyasida sakkiz qirrali medalyon — “oy-nusxa” naqshi asosiy o‘rin egallaydi. Ayrim manbalarda ushbu naqsh o‘zbek an’anasida “qalqon nusxa”, turkman gilamdo‘zligida esa boshqa nomlar bilan atalishi ko‘rsatiladi. **Julxirs** Qashqadaryoda uchragan yana bir muhim tur — julxirsdir. U uzun patli gilam bo‘lib, nomi “ayiq terisi” ma’nosini bildiradi. XIX asr va XX asr boshlarida julxirs to‘qish Samarqand, Jizzax va Nurota hududlari bilan bir qatorda Qashqadaryo arablari orasida ham tarqalgan.

Uning kompozitsiyasida sodda geometrik shakllar — romblar, sakkiz qirrali yulduzlar va boshqa arxaik motivlar qo‘llangan. Demak, mavjud manbalarni qiyosiy tahlil qilish Qashqadaryo vohasida gilamdo‘zlikning texnologik, funksional, etnik va badiiy jihatdan xilma-xil bo‘lganini ko‘rsatadi. Gilamlarning arabi, gajari, terma, qoxma, taqir, qiz-gilam, oq-enli, julxirs, oy-gilam kabi nomlari ularning to‘qilish texnikasi, tashqi ko‘rinishi, foydalanish vazifasi yoki mahalliy-etnik an’anasi bilan bog‘liq. Vohaga xos rang tizimida esa qizil rangning ustuvorligi, shuningdek qizil rangning oq, ko‘k va zangori ranglar bilan uyg‘unlashtirilishi alohida ahamiyat kasb etadi. Naqshlarda esa geometrik, zoomorfik va islimiy unsurlar keng qo‘llangan.

Qashqadaryo vohasida gilamdo‘zlik an’analarini, xususan, gilam turlari, ularning rang xususiyatlari va nomlanishini o‘rganish natijasida vohada shakllangan gilamchilik an’analari o‘zining hududiy, texnologik, badiiy va etnomadaniy xususiyatlari bilan ajralib turishi aniqlandi. Gilamlarning arabi, g‘ajari, terma, qoxma, taqir, qiz-gilam, oq-enli, julxirs, oy-gilam kabi turlarga ajratilishi ularning tayyorlanish texnikasi, tashqi ko‘rinishi, foydalanish vazifasi hamda mahalliy an’analar bilan bog‘liq holda shakllanganligini ko‘rsatadi. Qashqadaryo gilamlarining badiiy qiyofasini belgilashda ranglar tizimi alohida ahamiyat kasb etadi. Tadqiq etilgan materiallar asosida qizil, jigarrang, oq, ko‘k, sariq va tabiiy jun ranglarining o‘zaro uyg‘unligi voha gilamlariga xos badiiy belgilarni shakllantirgani kuzatiladi. Ayniqsa, qizil rangning asosiy zamin sifatida qo‘llanishi, uning oq, ko‘k va boshqa ranglar bilan uyg‘unlashtirilishi ayrim mahalliy gilam namunalarining o‘ziga xosligini belgilagan. Ranglarning bunday tanlanishi nafaqat estetik vazifani bajargan, balki xalqning qadimiy badiiy qarashlari va ramziy tasavvurlarini ham o‘zida aks ettirgan. Gilamlarning nomlanishi esa Qashqadaryo vohasidagi gilamdo‘zlik an’analarining eng muhim etnomadaniy belgilaridan biri hisoblanadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ayrim nomlar gilamning to‘qilish usuli va texnologiyasini (terma, qoxma, taqir), ayrimlari tashqi ko‘rinishi yoki naqsh-kompozitsiyasini (oy-gilam, qalqon nusxa), boshqalari esa foydalanish vazifasi va marosimiy ahamiyatini (qiz-gilam) ifodalagan. Shu bois gilam nomlarini o‘rganish orqali voha aholisining turmush tarzi, dunyoqarashi, estetik didi va an’anaviy madaniyatiga oid muhim ma’lumotlarni aniqlash mumkin. Umuman, Qashqadaryo vohasidagi gilam turlarining xilma-xilligi, ranglar uyg‘unligi va mahalliy nomlarning saqlanib qolishi gilamdo‘zlikning voha madaniyatidagi o‘ziga xos mahalliy maktab sifatida shakllanganligini ko‘rsatadi. Mazkur xususiyatlar Qashqadaryo gilamdo‘zligini boshqa hududlardagi gilamchilik an’analaridan farqlovchi muhim belgilarni tashkil etadi. Ayni jihatlar voha gilamdo‘zligining tarixiy taraqqiyotini, mahalliy an’analar

davomiyligini va uning o‘zbek xalqining moddiy-madaniy merosidagi o‘rnini aniqlashda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston madaniy merosi jahon to‘plamlarida. XIII jild: O‘zbekiston Davlat san’at muzeyi to‘plami. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. Shuningdek: O‘zbekiston madaniyati va san’ati rivoji bo‘yicha ilmiy materiallar. Qashqadaryo va Surxondaryo gilamchiligi haqidagi ma’lumotlar.
2. O‘zbekistonda gilamdo‘zlik va sholchado‘zlik. – Toshkent: ZiyoNET elektron kutubxonasi materiali.
3. XIX–XX asrlarda O‘zbekistonda qanday gilamlar to‘qilganini bilasizmi? – O‘zbekiston madaniy merosi / WOSCU materiallari, 22.08.2023.
4. XIX–XX asrlarda O‘zbekistonda qanday gilamlar to‘qilganini bilasizmi? – O‘zbekiston madaniy merosi / WOSCU materiallari, 22.08.2023.